

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 6. 2022. Issue 1.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem 782.

MJSS
MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 6. 2022. Issue 1. Podgorica, June 2022.

Publishing this issue of MJSS was supported by the Ministry of Science of Montenegro through the project „Post-socialist identity of Montenegro“.

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 6. 2022. Issue 1. Podgorica, June 2022.

CONTENTS:

SOCIALISM IN MONTENEGRO 1945-1990 Milan SCEKIC	p. 7.
POLITICAL IDEAS OF SOCIALIST MONTENEGRO AND THEIR MODERN REINTERPRETATION Adnan PREKIC	p. 37.
THE ROLE OF INDUSTRIALIZATION IN THE PROCESS OF CREATING SOCIALIST IDENTITY Nenad PEROSEVIC	p.51.
URBANIZATION AND SOCIALIST IDENTITY OF MONTENEGRO Ivan TEPAVCEVIC	p.63.
ARCHITECTURAL AND MONUMENTAL HERITAGE OF THE SOCIALISM ERA IN MONTENEGRO Slavica STAMATOVIC-VUCKOVIC	p.73.
CULTURAL AND SCIENTIFIC INSTITUTIONS OF THE SOCIALIST PERIOD Dragutin PAPOVIC	p.93.
THE ROLE OF FILM IN SHAPING SOCIALIST IDENTITY Zivko ANDRIJASEVIC	p.105.
LITERATURE AND SOCIALIST IDENTITY- EXPERIENCE OF MONTENEGRO Vladimir VOJINOVIC	p.117.
THE ROLE OF FINE ARTS IN FORMING SOCIALIST IDENTITY Jovan MUHADINOVIC	p.129.
MUSIC AND SOCIALIST IDENTITY Filip KUZMAN	p.143.
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS.....	p.166.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 6. 2022. Issue 1. Podgorica, June 2022.

SADRŽAJ:

CRNOGORSKI SOCIJALIZAM 1945-1990

Milan ŠĆEKIĆ..... str. 7.

POLITIČKE IDEJE SOCIJALISTIČKE CRNE GORE I NJIHOVA SAVREMENA REINTERPRETACIJA

Adnan PREKIĆ..... str.37.

ULOGA INDUSTRIJALIZACIJE U PROCESU OBLIKOVANJA SOCIJALISTIČKOG IDENTITETA

Nenad PEROŠEVIĆ..... str.51.

URBANIZACIJA I SOCIJALISTIČKI IDENTITET CRNE GORE

Ivan TEPAVČEVIĆ..... str.63.

ARHITEKTONSKO I SPOMENIČKO NASLJEĐE EPOHE SOCIJALIZMA U CRNOJ GORI

Slavica STAMATOVIĆ-VUČKOVIĆ..... str.73.

KULTURNE I NAUČNE INSTITUCIJE SOCIJALISTIČKOG PERIODA

Dragutin PAPOVIĆ..... str.93.

FILM U FUNKCIJI OBLIKOVANJA SOCIJALISTIČKOG IDENTITETA

Živko ANDRIJAŠEVIĆ..... str.105.

KNJIŽEVNOST I SOCIJALISTIČKI IDENTITET ISKUSTVO CRNE GORE

Vladimir VOJINOVIĆ..... str.117.

ULOGA LIKOVNE UMJETNOSTI U OBLIKOVANJU SOCIJALISTIČKOG IDENTITETA

Jovan MUHADINOVIĆ..... str.129.

MUZIKA I SOCIJALISTIČKI IDENTITET

Filip KUZMAN..... str.143.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.166.

Original scientific article

CRNOGORSKI SOCIJALIZAM 1945–1990.

Milan SCEKIC¹

University of Montenegro – History department, Montenegro

Danila Bojovica bb, Niksic, Montenegro

email: milans@ucg.ac.me

ABSTRACT:

The article provides a historical overview of the most significant events and processes from the socialist period of development of Montenegro from 1945 to 1990. On the basis of the relevant historical literature, archives, journals and statistical data, the historical context of this period is reconstructed. A review of the process of the country's renewal after World War II, political, social, cultural and scientific development of the country and other social processes relevant for the period of socialist construction in Montenegro, from 1945 to 1990, is also provided.

KEY WORDS: Montenegro; Socialism; Communism; Industrialization; Society; Culture;

¹ MILAN SCEKIC: (1979. Bar) He studied history at the Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica. He completed his postgraduate studies at the Faculty of Law of the University of Donja Gorica (Department of International Relations). He graduated in 2012 on the topic "Montenegrin diplomacy in the Balkan Wars", after which he enrolled in doctoral studies at the Faculty of Philosophy in Niksic. From 2008 to 2017 he worked in elementary schools "Anto Đedović", "Mrkojevići", "Yugoslavia" and the Secondary School of Education in Bar, and from October 2017 to September 2018 as Senior Researcher at the Historical Institute of Montenegro. In the same year he was aged as a teaching assistant at the Faculty of Philosophy in Niksic at the Department of History

SAŽETAK:

U članku je predstavljen istorijski pregled najznačajnijih događaja i procesa iz socijalističkog perioda razvoja Crne Gore od 1945-1990. Na osnovu relevantne istorijske literature, arhivske građe, štampe i istatičkih podataka, rekonstruiše se istorijski kontekst ovog perioda. Takođe se daje osvrt na proces obnavljanja zemlje nakon Drugog svjetskog rata, politički, društveni kulturni i naučni razvoj zemlje i niz drugih društvenih procesa relevantnih za period socijalističke izgradnje u Crnoj Gori u periodu od 1945. do 1990. godine.

U Drugom svjetskom ratu Crna Gora je pretrpjela velike ekonomske, materijalne, privredne i populacijske gubitke. U ratu je smrtno stradalo oko 40 hiljada ljudi, oko 95 hiljada je internirano, među kojima je bilo oko 25 hiljada invalida (260 slijepih). Poslije rata u Crnoj Gori broj ratnih invalida konstantno je rastao, budući da su „posljedice rata djelovale mnogo godina kasnije”. Skoro trećina (oko 30%) crnogorske populacije bili su „žrtva rata i okupatorskog terora”, ratne siročadi bilo je više od 6.000, dok je do 65.000 lica tokom rata ostalo bez hranioca. Za veća društva, a kamoli za malu zemlju, populacijski gubici koje je pretrpjela Crna Gora u Drugom svjetskom ratu, bili su ogromni. Materijalni gubici takođe. Posebno su teško postradali stočarstvo i šumarstvo, koje su bile važne privredne grane u Crnoj Gori (DACG, MPRS, 15. decembar 1945; Kovačević, 1986, 33).

Rat je u Crnoj Gori ostavio pustoš. U ratu je uništeno oko 23.000 stambenih objekata, 878 škola, bolnica i zgrada, dok je oko 25% populacije ostalo „bez krova nad glavom”. Nekoliko crnogorskih gradova (Podgorica, Kolašin, Bijelo Polje) i manjih mjesta potpuno je bilo porušeno u ratu, pa je u Podgorici poslije oslobođenja veliki broj porodica bio primoran da živi u pećinama na obalama rijeka: Morače, Zete, Ribnice i Cijevne. Saobraćaj u Crnoj Gori bio je prekinut, jer su gotovo svi putevi, mostovi i prevozna sredstva bili uništeni. Izuzev 20 poluispravnih kamiona, drugih prevoznih sredstava u Crnoj Gori neposredno nakon oslobođenja nije bilo. Industrija je, takođe, pretrpjela velike štete za vrijeme rata, dok su brojna kulturna dobra bila opljačkana. Kompletna ratna šteta na osnovu vrijednosti iz 1938. godine procijenjena je na oko 44 milijarde dinara. Privredni život potpuno je bio paralisiran, a teške prilike u zemlji, čije je stanovništvo pretežno živjelo na seoskom terenu, pogoršali su „velika suša i nerodna godina”, koje će zakomplikovati i onako nezavidne uslove života u Crnoj Gori poslije rata. U takvim okolnostima uspostavljena je revolucionarna vlast u Crnoj Gori (*Prvi kongres*, 1988, 34; *Vojna enciklopedija*, 1971, 207; Prekić, 2020, 74; *Pobjeda*, 12. septembar 1946, 2).

Nakon što je marta 1945. godine konstituisana privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), 15. aprila na Cetinju je počelo Četvrto zasijedanje Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja (CASNO). Zasijedanje CASNO-a trajalo je tri dana, a prisustvovalo mu je 117 vijećnika. Tom prilikom donijeta je odluka da se Federalnoj Crnoj Gori pripoje bjelopoljski i pljevaljski srez, dok je CASNO preimenovan u Crnogorsku narodnu skupštinu.

Dva dana kasnije, 17. aprila na Četvrtom zasjedanju Predsjedništva Crnogorske narodne skupštine osnovana je vlada Federalne Crne Gore sa Blažom Jovanovićem na čelu. Osnivanjem prve crnogorske vlade nakon rata, Predsjedništvo Crnogorske narodne skupštine smatralo je da je Crna Gora time napravila „krupan korak” ka ostvarenju nacionalne ravnopravnosti sa ostalim jugoslovenskim narodima, za koju je crnogorski narod u ratu podnio velike žrtve. Budući da je konstituisana za vrijeme rata, prioritet prve crnogorske vlade bio je da okupi sve rodoljubive snage u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika, okonča njihovu vladavinu u Jugoslaviji, kao i da započne zahtijevan rad na obnovi i izgradnji zemlje (Petranović, 1998, 9; *Hronologija*, 1964, 1095; *Pobjeda*, 22. april 1945, 1).

Poslije konstituisanja jugoslovenske i federalnih vlada, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), avgusta 1945. godine, osnovalo je Privremenu narodnu skupštinu, koja je imala zadatak da sazove Ustavotvornu skupštinu, donese zakon agrarnoj reformi i političke zakone kojima je trebalo obezbijediti novi poredak u Jugoslaviji. Iako su predstavnici predratnih stranaka uz podršku zapadnih zemalja nastojali da osujete njen rad, Privremena narodna skupština ubjedljivom većinom donijela je zakone koje su predložili predstavnici Narodnooslobodilačkog fronta (NOF), čime je stvorila uslove da se održe izbori za Ustavotvornu skupštinu. Narednog mjeseca, Privremena narodna skupština donijela je odluku o raspisivanju izbora za Ustavotvornu skupštinu, a na jesen su zasijedale i federalne narodne skupštine, koje su izglasale zakone o izborima za ustavotvorne skupštine narodnih republika (*Vojna enciklopedija*, 1972, 129; Andrijašević, 2019, 362).

Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 11. novembra 1945. godine. Kompletan izborni proces organizovali su revolucionarna vlast i organizacija Narodnog fronta. Na izborima se glasalo kuglicama, a tokom izborne kampanje ustanovljena je i ‘kutija bez liste’, da se ne bi stekao dojam da se na izborima može glasati samo za listu Narodnog fronta. Tako se ovom izbornom procesu, čiji je rezultat, zahvaljući velikoj mobilnosti Komunističke partije, partijskih organizacija i državanog aparata, bio unaprijed poznat, nastojao dati demokratski karakter. Izlaznost na izborima za Ustavotvornu skupštinu bila je izuzetno visoka. Tako je od ukupno 8.383.455 glasača, na izbore izašlo 88,6% glasača (7.432.469). Za saveznu listu Narodnog fronta glasalo je 6.725.047 birača (90,48%), dok je ‘kutiju bez liste’ glasalo 707.422 birača (9,52%). „Time su se narodi Jugoslavije i formalno izjas-

nili – pred očima celog sveta – za novo državno uređenje, revolucionarni razvitak i republikanski oblik vladavine” (Petranović, 1988, 477; *Pobjeda*, 25. novembar 1945,1).

Na izborima u Federalnoj Crnoj Gori, listu Narodnog fronta glasalo je 96% izašlih birača, što je za nekoliko procenata bio bolji rezultat, nego na saveznom nivou (Andrijašević, 2022, 440). Iako je masovnu podršku listi Narodnog fronta vlast tumačila kao „jedinstveni stav svih naroda Jugoslavije” po pitanju budućnosti zemlje (*Pobjeda*, 25. novembar 1945, 1), daleko od toga da je održavala slobodno iskazanu volju građana. Naprotiv, bila je posljedica uspostavljanja revolucionarnog sistema, koji je imao apsolutnu kontrolu nad društvenim procesima.

Budući da je dobila gotovo apsolutnu podršku na izborima, Ustavotvorna skupština je 29. novembra 1945. godine donijela Deklaraciju o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ). „FNRJ je definisana kao savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su slobodno izrazili volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji.” Odlukom Ustavotvorne skupštine ukinuta je monarhija, dok su kralj Petar II i dinastija Karađorđević bili lišeni svih prava (Petranović, 1988, 477–478). Tako je za razliku od Kraljevine, u novoj Jugoslaviji Crna Gora postala ravnopravna članica jugoslovenske federacije.

Nakon što je donijela Deklaraciju o proglašenju republike, Ustavotvorna skupština je 31. januara 1946. godine usvojila i najviši pravni akt nove države, Ustav FNRJ. To je bio treći jugoslovenski i prvi ustav FNRJ, kojim su tekovine oslobodilačkog rata i revolucije dobile pravnu snagu. Ujedno, Ustavom iz 1946. godine su „postavljeni temelji izgradnje nove države”. Od 31. januara Ustavotvorna skupština preimenovana je u Narodnu skupštinu, koja je imala dva doma: Savezno vijeće i Vijeće naroda. Uspostavljanje ustavnog poretka u Jugoslaviji završeno je krajem 1946. i početkom 1947. godine, donošenjem ustava u jugoslovenskim republikama, koji su bili utemeljeni na Ustavu FNRJ (*Vojna enciklopedija*, 1972, 129).

Izbori za Ustavotvornu skupštinu u Crnoj Gori održani su 3. novembra 1946. godine, a kandidatske liste, izuzev Narodnog fronta, nije podnijela nijedna politička ili društvena grupa. Inače, na prostoru Crne Gore ukupno je formirano 107 izbornih jedinica i predato 218 kandidatskih lista. Pravo glasa na izborima imalo je 188.477 birača. Na izbore je izašlo 181.654 birača (96,38%), dok je apstinenata bilo 6.823 birača (3,62%). Verifikacioni odbor Ustavotvorne skupštine potvrdio je mandate

za 107 poslanika, među kojima je bilo nekoliko predstavnika albanske nacionalne zajednice i tri žene (Dobrila Ojdanić, Lidija Jovanović, Draginja Vušović) (*Rad Ustavotvorne skupštine*, 1948, 129–141).

U socijalnoj strukturi poslanika Ustavotvorne skupštine najviše je bilo intelektualaca (60,7%), dok je zemljoradnika (21,7%) i seljaka (17,7%) bilo oko četrdeset procenata.² U periodu 22–28. novembra i 28–31. decembra 1946. godine Ustavotvorna skupština održala je osam sjednica. Predsjednik Ustavotvorne skupštine bio je Petar Komnenić, potpredsjednik Ilija Bulatović, dok su sekretari bili Spaso Drakić i Dušan Asanović. S obzirom na to da je zadatak crnogorske vlade bio da pripremi izbore za Ustavotvornu skupštinu, predsjednik Blažo Jovanović podnio je ostavku vlade. No, budući da ona nije bila uvažena, nastavila je rad u nešto drugačijem sazivu.³ Nakon što je izradila i predala prijedlog Ustava 13. decembra 1946. godine, Ustavotvorna skupština je 31. decembra 1946. jednoglasno izglasala Odluku o proglašenju Ustava NR Crne Gore. Nakon toga je nastavila sa radom kao Narodna skupština NR Crne Gore (Marović, 1987, 50–52).

Ustav Crne Gore iz 1946. godine imao je 131 član. Sastojao se iz tri dijela (12 glava). U prvom dijelu ustava definisana su bila osnovna načela, u drugom državno uređenje, dok su treći dio činile prelazne i završne odredbe. Prvi dio Ustava (Osnovna načela) imao je pet poglavlja, i to: Narodna Republika Crna Gora, Narodna vlast, Osnovna prava naroda i narodne republike Crne Gore, Društveno ekonomsko uređenje i Prava i dužnosti građana. Drugi dio Ustava (državno uređenje) imao je sedam poglavlja (Narodna Republika Crna Gora i Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Najviši organi državne vlasti Narodne republike Crne Gore, Organi državne uprave Narodne Republike Crne Gore, Organi državne vlasti administrativno-teritorijalnih jedinica, Narodni sudovi, Javno tužilaštvo i Odnosi između organa državne vlasti i organa državne uprave), dok su treći dio (Prelazne i završne odredbe) činila dva člana (130 i 131). U prvom članu Ustava (prva glava) navodi se da je NR Crna Gora „narodna država republikanskog oblika”, dok

2 Intelektualaca je bilo 65, zemljoradnika 23, a seljaka 19. „Najviše poslanika izabrano je u srezu i gradu Titogradu – ukupno 13 (ili 12,15%), zatim u srezu i gradu Nikšiću 12 (ili 11,21%), u srezu bjelopoljskom 11 (ili 10,28%), u srezu beranskom 10 (ili 9,34%), u srezu i gradu Pljevlja 9 (ili 8,41%), u srezu andrijevičkom 8 (ili 7,47%), u srezu i gradu Cetinju 7 (ili 5,64%), u srezovima barskom i šavničkom po 6 (ili 5,60%), a u srezovima ulcinjskom, danilovgradskom, hercegnovskom i kolašinskom po 5 (ili 4,67%)” (Marović, 1987, 50).

3 „Novi ministri su: Jovo Kapičić – unutrašnjih poslova, Savo Brković – pravosuđa, Jefto Šćepanović – građevina, Mato Petrović – narodnog zdravlja i socijalnog staranja i Radonja Golubović – predsjednik Planske komisije (Marović, 1987, 51).

se u drugom članu ističe da je crnogorski narod za vrijeme oslobodilačke borbe sa ostalim jugoslovenskim narodima stvorio „svoju narodnu državu, Narodnu Republiku Crnu Goru” koja se ujedinila „na osnovu načela ravnopravnosti sa ostalim narodima Jugoslavije” u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju. Treći član Ustava propisivao je da Narodna Republika Crna Gora obuhvata područje 14 srezova (andrijevički, barski, beranski, bjelopoljski, danilovgradski, kolašinski, kotorski, nikšićki, pljevaljski, titogradski, ulcinjski, hercegnovski, cetinjski i šavnički) i 4 grada (Titograd, Cetinje, Nikšić i Pljevlja). Četvrti član Ustava definiše izgled državnog grba Narodne Republike Crne Gore („Državni grb Narodne Republike Crne Gore predstavlja Lovćen sa Njegoševom kapelom okružen lovorovim vijencem, koji je dolje povezan crnogorskom zastavom. Između vrhova lovorovog vijenca je petokraka zvijezda. Pozadi Lovćena sa nekoliko vijuga predstavljeno je more”), dok se u petom članu navodi da se državna zastava sastoji od crvene, plave i bijele boje „sa crvenom petokrakom zvijezdom u sredini”. U posljednjem članu prvog poglavlja (šesti član Ustava), navodi se da je „glavni grad Narodne Republike Crne Gore Titograd”. U drugom poglavlju (tri člana) se govori da „sva vlast proizilazi iz naroda i pripada narodu (član 7), da „sve predstavničke organe državne vlasti biraju građani na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog izbornog prava tajnim glasanjem” (član 8), te da državni organi NR Crne Gore vlast vrše na osnovu Ustava FNRJ, Ustava NR Crne Gore, zakona FNRJ, zakona NR Crne Gore, „kao i opštih propisa viših organa državne vlasti”. U trećem poglavlju (četiri člana) govori se da NR Crna Gora vrši suvereno vlast, dok na FNRJ prenosi „samo ona prava koja su saveznoj državi data Ustavom FNRJ” (član 10). Dalje se propisuje da je svaki akt suprotno Ustavu NR Crne Gore „uperen protiv suverenosti, ravnopravnosti i nacionalne slobode crnogorskog naroda i Narodne Republike Crne Gore”, drugih naroda i republika FNRJ. U članu 12 Ustava se navodi da se granice NR Crne Gore ne mogu mijenjati bez saglasnosti NR Crne Gore, dok je članom 13 bilo propisano da nacionalne manjine u NR Crnoj Gori „uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika”. Sredstva za proizvodnju bila su u vlasništvu države, zadružnih organizacija, privatnih i fizičkih lica, dok su rudna i ostala blaga, vode (uključujući ljekovite i mineralne), izvori prirodne snage, sredstva željezničkog i vazdušnog saobraćaja, pošta, telegraf, telefon i radio bili opštedržavna imovina (član 14). Država je garantovala privatnu svojinu, privatnu inicijativu u privredi, nasljedstvo privatne svojine, ali je zabranjivala privatne monopolističke organizacije. Štaviše, mogla je ograničiti i eksproprisati privatnu imovinu, ukoliko je to nalagao opšti interes, ali

isključivo zakonitim putem (član 18). Svi građani su bili ravnopravni i jednaki pred zakonom, bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest (član 21). Žene su bile ravnopravne sa muškarcima (član 23), građanima se garantovala sloboda savjesti i vjeroispovijesti, dok su vjerske zajednice, čije učenje nije bilo u suprotnosti sa Ustavom, bile slobodne u obavljanju vjerskih poslova i vjerskih obreda (član 25). Brak i porodica nalazili su se pod zaštitom države (član 26), jemčila se sloboda štampe, govora, udruživanja, zborova, javnih skupova i manifestacija (član 27), garantovala se nepovredivost ličnosti građana (član 28), stana (član 29), tajna pisama i ostalih sredstava komunikacije (član 30). Javne službe bile su dostupne svim građanima u skladu sa zakonom, a građani su bili obavezni da javne dužnosti obavljaju na savjestan način (član 33). Ustavom je bilo propisano da odbrana otadžbine predstavlja „najvišu dužnost i čast svakog građanina”, a izdaja najveći zločin prema narodu (član 34) (*Rad Ustavotvorne*, 183–208).

Iako su rješenja definisana Ustavom stvarala privid pravno uređene države koja garantuje privatnu inicijativu, ljudska prava i slobode, sistem koji je uspostavljen u Jugoslaviji 1945. uporište moći nije crpio iz Ustava, već iz neogranične vlasti Komunističke partije, koja je nadzirala sve društvene tokove. Petnaest godina nakon prvog poslijeratnog, Crna Gora je 1963. dobila novi Ustav, kojim joj je ime promijenjeno u Socijalistička Republika Crna Gora, dok je Ustavom iz 1974. godine, dobila gotovo sva obilježja samostalne države (Andrijašević, 2022, 455–468).

Uporedo sa konstituisanjem vlasti odvijao se proces obnove zemlje (1945–1947), tokom kojeg su obnovljene porušene saobraćajnice, uspostavljen je drumski, željeznički, kao i saobraćaj na Skadarskom jezeru i Jadranskom moru, obnovljen je i izgrađen veliki broj zgrada, stambenih objekata, idustrijskih postrojenja, škola, bioskopa, biblioteka, čitaonica, domova kultura... Tako je za samo nekoliko godina, Crna Gora doživjela značajan društveni i kulturni preobražaj (Kovačević, 1986, 39–40; Prekić, 2020, 60; *Prvi kongres*, 114).

Savezna skupština je 26. aprila 1947. usvojila Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947–1951. godine. Prioriteti planske privrede bili su industrijalizacija i elektrifikacija zemlje, ali i razvoj ostalih grana privrede, kao što su: zanatstvo, poljoprivreda, saobraćaj, trgovina, snadbijevanje... Da bi se ostvario amciciozan plan razvoja zemlje, predviđena su bila i značajna ulaganja u razvoj prosvjete i kulture. Iako se u crnogorskoj historiografiji potencira da je Plan bio veoma zahtjevan, čime se sugeriše da kod vlasti nije postojala svijest o teškoća-

ma njegove realizacije, izvori to ne potvrđuju. Naprotiv, nedvosmisleno svjedoče da je vlast bila svjesna ograničenja i problema, što je u Saveznoj skupštini eksplicitno istakao Josip Broz Tito. „Mi ćemo imati dosta velikih teškoća pri ostvarenju Petogodišnjeg plana. Tih teškoća mi moramo biti svjesni i učiniti sve da ih savladamo.” Praksa je pokazala da su rezerve bile opravdane. Narodna skupština NR Crne Gore usvojila je 12. jula 1947. Petogodišnji plan, koji je predviđao radikalnu promjenu crnogorskog socijalnog i ekonomskog ambijenta (*Petogodišnji plan*, 1947, 7–444).

Iako su očekivanja od Plana bila velika, ambiciozne zamisli jugoslovenske vlasti o privrednom preporodu zemlje, poremetio je sukob sa SSSR i zemljama socijalističkog lagersa 1948. godine. Privredni razvoj Crne Gore koji je do 1948. bilježio trend rasta, nakon toga počeo je ozbiljno da stagnira do 1952. godine. No, uprkos stagnaciji crnogorske privrede od 1948. do 1952. godine, u crnogorsku privredu uložena su značajna finansijska sredstva. Štaviše, investiciona ulaganja po glavi stanovnika u privredni razvoj Crne Gore od 1947. do 1954. na godišnjem nivou (20.343) bila su za nekoliko hiljada dinara viša od jugoslovenskog prosjeka (14.468). Inače, u privredu Crne Gore od 1947. do 1954. investirano je oko 68,8 milijardi dinara, ili 8,6 milijardi na godišnjem nivou. Od toga je najveći dio dotacija investiran iz saveznih fondova. Za najmanju jugoslovensku republiku, koja je do 1941. bila „najzaostaliiji dio” Kraljevine Jugoslavije, velika ulaganja osnažila su crnogorsku privredu i stvorila uslove za njeno dalje unapređenje (*Drugi kongres*, 1990, 6–7).

U poslijeratnom periodu doneseni su Zakon o agraranoj reformi i kolonizaciji (1945) i Zakon o nacionalizaciji (1946), kojima je legalizovano podržavljene privatne svojine. Zakonom o agraranoj reformi regulisano je bilo da u privatnom vlasništvu ne može biti više 35 ha obradive ili 45 ha ukupne zemljišne površine, odnosno 3–5 ha zemlje za nezemljoradnike. Zemljišne površine koje su prevazilazile maksimum koji je odredila vlast, oduzimane su od vlasnika, dijeljene bezemljašima ili prelazile u vlasništvo države. Zakonom o agraranoj reformi i kolonizaciji najviše su bile pogođene vjerske zajednice od kojih su oduzete velike zemljišne površine. Zakonom o nacionalizaciji iz 1946. u vlasništvo države prešli su privredni subjekti (preduzeća) od republičkog značaja, a dopunom ovog Zakona dvije godine kasnije (1948), država je postala vlasnik lokalnih preduzeća (Marović, 1987, 83–84; Andrijašević, 2019, 363–364).

Komunistička partija, kao personifikacija sistema uspostavljenog u Jugoslaviji 1945. godine, poslije rata u Crnoj Gori konstantno je uvećavala broj partijsk-

og članstva i kandidata za prijem u Partiju. Tako je polovinom 1945. godine imala 3.596 članova i 713 kandidata, da bi trideset šest godina kasnije, decembra 1981. godine, u Savezu komunista Crne Gore bilo 73.139 članova, što govori da se broj komunista uvećao za oko dvadeset puta. Velika zainteresovanost za prijem u partijsko članstvo bila je motivisana lukrativnim i karijerističkim razlozima, jer se kroz članstvo u Partiji lakše dolazilo do posla i društvenih privilegija. U prilog tome svjedoči podatak da su od 1978. do 1981. iz Saveza komunista Crne Gore samovoljno istupila samo 74 člana (*Osmi kongres*, 190–191; Kovačević, 105–176).

Pored pripadnika kvislinških vojnih formacija i političkih organizacija, sa kojima se u toku i nakon rata uglavnom obračunala, nova vlast je ideološkim neprijateljima smatrala sve vjerske zajednice na prostoru Crne Gore, čiji se dio sveštenstva i velikodostojnika u ratu kompromitovao saradnjom sa okupatorom. U nastojanju da uspostavi kontrolu nad vjerskim zajednicama, vlast je najviše uspjeha imala kod Islamske vjerske zajednice, koja je iskazivala najviše poštovanja „prema federativnom ustrojstvu jugoslovenske države”. Nasuprot njoj, odnosi između države i Rimokatoličke crkve duži niz godina poslije rata bili su veoma kompleksni. Posebno nakon osude Alojzija Stepnica, zagrebačkog nadbiskupa, kada Rimokatolička crkva počinje intenzivniji rad sa masama. U konfrontaciji sa novom vlašću, Rimokatolička crkva, koju je Komunistička partija smatrala „stubom reakcije” u pojedinim djelovima Crne Gore, koordinirano djeluje sa Islamskom vjerskom zajednicom i Mitropolijom crnogorsko-primorskom. Iako je Komunistička partija djelovanje ovih vjerskih zajednica, takođe, smatrala neprijateljskim, njihove organizacione i operativne sposobnosti nijesu se mogle porediti sa Rimokatoličkom crkvom. Naprotiv, osim što su osporavali pohađanje državnih škola, zalagali se za vjerske škole, protivili se učešću žena u društvenom i javnom životu, (Islamska vjerska zajednica) i zabranjivali sahranjivanje nekrštene djece u crkvenim grobljima (Mitropolija crnogorsko-primorska), njihova aktivnost nije imala većeg uporišta kod islamskog i pravoslavnog stanovništva. Nasuprot njima, rad Rimokatoličke crkve bio je veoma organizovan, a prisustvo katolika vjerskim službama, koje su se nerijetko zloupotrebljavale u političke svrhe, sve masovnije. Da u konfrontaciji sa novom vlašću Islamska zajednica i Mitropolija crnogorsko-primorska nijesu mogle parirati Rimokatoličkoj crkvi, koja nije dozvoljavala Partiji da na prostoru nastanjenom katolicima stvori snažnije uporište, potvrđuje i godišnji izvještaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru 1947. godine: „Najopasniji su katolički sveštenici koji su skoro svi neprijateljski raspoloženi i dosta vješto rade. Oni imaju uticaje na

katolike u Boki i na katolike kod šiptarske manjine, iako kod ove manje. Oni taj uticaj vrše i preko misa i drugih propovjedi.” S druge strane, uticaj pravoslavnih sveštenika označen je kao ‘slab i beznačajan’, dok se islamsko sveštenstvo generalno ‘najbolje drži’. Štaviše, islamsko sveštenstvo dalo je značajan doprinos skidanju zara i feredže kod muslimanki, navodi se u izvještaju Pokrajinskog komiteta. Dvije godine kasnije, krajem februara 1949. godine, na Drugom plenumu Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore, Blažo Jovanović kritikovao je ‘negativni rad pojedinih pravoslavnih sveštenika’, ali nema dilemu da su za novu vlast neuporedivo bili opasniji rimokatolički sveštenici, čiji je rad bio „mnogo žilaviji”. Iako je vremenom totalitarni sistem uspio značajno umanjiti uticaj Rimokatoličke crkve, zadugo nakon rata on je i dalje bio dosta snažan i postojan. U prilog tome svjedoči izjava jednog učesnika i diskutanta Drugog kongresa Saveza komunista, održanog u Titogradu krajem oktobra 1954. godine, koji je kazao da je više od 50% rimokatoličkog klera bilo prijateljski naklonjeno prema svojoj zemlji. Sa ostalima to nije bio slučaj. Za vjersku zajednicu čije je djelovanje socijalistička vlast godinama nakon rata karakterisala kao izrazito neprijateljsko, to je bio pozitivan zaokret. Ali daleko od toga da je Rimokatolička crkva gubila na prestižu kod svoje pastve. Posebno kod mladih ljudi. Štaviše, u pojedinim djelovima Crne Gore nastanjenim albanskom populacijom (Titograd), do 1959. Partija nije uspjela ni namjanje da uzdrma prestiž i omladinu odvoji „od crkve i svega onoga što je vezano za crkvu”. Od sredine šezdesetih, zbog izgradnje mauzoleja na Lovćenu, Mitropolija crnogorsko-primorska počinje sve više da se konfrontira sa državnim i partijskim rukovodstvom u Crnoj Gori, u čemu je zdušno pomažu vjerski, kulturni i intelektualni krugovi iz Beograd. Sukob na relaciji između države i Mitropolije nastaviće se sedamdesetih godina, a prvi čovjek Saveza komunista Crne Gore, Veselin Đuranović, optužio je Mitropoliju, koju naziva Srpskom pravoslavnom crkvom u Crnoj Gori, da se od sredine šezdesetih godina počela baviti politikom s jasnom namjerom da podstakne ‘velikosrpski nacionalizam u Crnoj Gori’. Đuranović je kazao i da je Mitropolija zaoštrila retoriku prema državnom rukovodstvu poslije „otvaranja pitanja autokefalnosti Makedonske pravoslavne crkve”, te da je pritisak koji je vršila imao za cilj da osujeti ‘rađanje ideje o autokefalnosti crnogorske crkve, koja je izgubila svoju samostalnost ukazom kralja Aleksandra 1921. godine’. Iako između države i Mitropolije nije bilo otvorenih pitanja koja se tiču zakona i Ustava, Đuranović je s pravom tvrdio da je „intencija pravoslavne crkve da se bavi politikom i političkim temama”. Njegove tvrdnje ispostavile su se tačnim, budući da je Mitropolija od osamdesetih godina,

kada politička i ekonomska kriza u Jugoslaviji postane sve složenija i očiglednija, intenzivirala sukobe sa državom, dajući veliki doprinos snaženju velikosrpskog nacionalizma u Crnoj Gori i raspadu jugoslovenske države. Od sredine osamdesetih u borbi sa državnim rukovodstvom sve više se ističu Rimokatolička crkva i Islamska vjerska zajednica, pospešujući nacionalizam i antisocijalistička osjećanja kod svojih vjernika. Tako su se vjerske zajednice, čije je djelovanje poslije oslobođenja nadzirao i kanalisao totalitarni sistem, u predvečerje raspada socijalističke Jugoslavije otrgle kontroli države. Nezavisne države, nastale na ruševinama SFRJ, nije su se trudile da zaustave njihovo destruktivno djelovanje. Naprotiv, u zavisnosti od situacije, korišće ih kao sredstvo za veličanje vojnih formacija poraženih u Drugom svjetskom ratu, i širenje nacionalne i vjerske netrpeljivosti prema narodima sa prostora bivše Jugoslavije (DACG, 10. novembar 1946; DACG, 4. januar 1947; DACG, 24. jul 1947; *Drugi kongres*, 1990, 78; *Treći kongres*, 1959, 378; Andrijašević, 2019, 368–369; Folić, 2007, 121, 193–194, 200; Kovačević, 1986, 278–279; Prekić, 2020, 25–38).

Političke prilike u Jugoslaviji u godinama poslije rata obilježio je sukob sa SSSR, koji je kulminirao sredinom 1948. godine, donošenjem Rezolucije Informbiroa komunističkih partija u Bukureštu o prilikama u Komunističkoj partiji Jugoslavije, kojom se lideri jugoslovenske Partije optužuju da vode unutrašnju i spoljnu politiku koja nije bila u saglasnosti sa ideologijom marksizma–lenjinizma. Iako je većina komunista u FNRJ podržala jugoslovensko rukovodstvo, saglasnost dijela komunista sa optužbama iznijetim u Rezoluciji, kao i izbalansiran odnos dijela partijskog članstva prema sukobu koji je nastao na relaciji Beograd–Moskva, za Komunističku partiju Jugoslavije je bio signal da se mora bespoštedno obračunati sa svima koji podržavaju politiku Informbiroa. Velike ingerencije date Upravi državne bezbjednosti (UDB-a) kulminirale su masovnim lišavanjem slobode i procesuiranjem lica koja su označena za pristalice Rezolucije. Na osnovu podataka organa bezbjednosti, u Jugoslaviji su od 1948. do 1963. osumnjičena 55.663 lica kao pristalice Rezolucije. Od toga se do kraja 1952. oko 20% osumnjičenih (11.128) izjasnilo da su pristalice Rezolucije. Zvanični podaci govore da je vlast administrativno i krivično sankcionisala 16.731 lice, uputivši ih da izdržavaju kazne u zatvorima i logorima. Oko 70% sankcionisanih (11.694) bili su kažnjeni izricanjem administrativne, dok je oko 30% (5.037) dobilo sudske kazne u rasponu od dvije godine zatvora do smrtne presude. U Crnoj Gori vlast se sa pristalicama Rezolucije IB-a nemilosrdno obračunavala. Štaviše, činjenica da je od ukupnog broja osumnjičenih u Jugoslaviji,

za samo šest godina (od sredine 1948 do 1. jula 1954) u Crnoj Gori bilo registrovano 5.007 pristalica Rezolucije (oko 10% osumnjičenih u Jugoslaviji), svjedoči da je procentualno broj osumnjičenih i uhapšenih lica u Crnoj Gori bio veći od jugoslovenskog prosjeka. Od ukupnog broja osumnjičenih, 2.722 lica bili su članovi Komunističke partije, koji su zbog toga bili isključeni iz partijskog članstva. Imajući u vidu da je 1948. u Crnoj Gori u Partiji bilo 16.245 članova, iz partijskog članstva isključeno je 16,7% komunista, što nije bio mali broj. Pritom, 16% isključenog partijskog članstva (2.600) osuđeno je bilo na zatvorske kazne. Inače, od ukupnog broja osumnjičenih u Crnoj Gori, oko 70% (3.439) je upućeno na izdržavanje zatvorske kazne. Da je unutarpartijski sukob u Crnoj Gori imao ozbiljnije posljedice nego u drugim jugoslovenskim republikama, ukazuje podatak da se među isključenima i uhapšenima nalazio veliki broj partijskih i državnih funkcionera, kao i pripadnika sektora bezbjednosti. Ilustracije radi, samo je u Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, koji je imao devet članova, četvoricu (Božo Ljumović, Vuko Tmušić, Niko Pavić i Radivoje Pavićević) partijska komisija nakon ispitivanja osumnjičila da su „tajno radili na razbijanju Partije”. Nakon ovakvih optužbi, obično je slijedilo ekspresno hapšenje i upućivanje na izdržavanje kazne. Savremena istraživanja ukazuju da je, među velikim brojem uhapšenih, bilo dosta nevinih ljudi, koje su njihovi poznanici, partijski drugovi i komšije iz niskih, karijističkih i raznih drugih pobuda optuživali kao pristalice Rezolucije IB-a. Iako je ovakvih slučajeva zasigurno bilo i u ostalim jugoslovenskim republikama, sukob sa SSSR-om za mnoge u Crnoj Gori bio je idealna prilika da se beskrupulozno obračunaju sa ljudima koje su zbog zavisti, ljubomore, mržnje, političkih, karijerističkih ambicija i brojnih drugih razloga, lažno optuživali da su pristalice Rezolucije. U tome su, nažalost, učestvovali i najviši predstavnici republičkog rukovodstva. Tako je na intervenciju organizacionog sekretara Komunističke partije Crne Gore, da se pusti jedan nevini uhapšenik, ministar unutrašnjih poslova Savo Joksimović ljutito odgovorio: ‘Nemojte da mi dajete savjete... Ja sam ovdje ministar i ja odlučujem. Neću da ga pustim.’ Budući da je od ishoda ovog sukoba zavisila sudbina partijskog vođstva, masovnim hapšenjima vlast nije imala vremena da utvrđuje koliko je neko bio uistinu kriv, već da izvede pokaznu vježbu za primjer ostalima, kako će proći oni koji se budu suprotstavljali politici Komunističke partije Jugoslavije. Tortura i mučenje u logorima bili su osmišljeni tako da se zatvorenici psihički rastroje, unizi im se dostojanstvo i obesmisli život. Posebno onima koji nijesu namjeravali da revidiraju svoje političke stavove. Prema njima je vlast bila najbrutalnija. „Ljude koji su otvoreno izjavili da neće da

revidiraju vezivali su za gredu, glavom nadolje. Ispod glava im postavljali kible sa mokraćom i govnama i lagano ih spuštali u te kible. Ljudi su gutali sve to. Primjenjivali su i 'špansko plivanje', jedan od najtežih metoda mučenja iz doba inkvizicije. Čak i najgore policije su to izbjegavale jer su mnogi umirali od srčanog udara. Svežu ti noge i ruke, u usta uvale neku krpu, glavu zabace nazad i kroz nos sipaju mlaz vode. Daviš se kao u najdubljoj vodi. Iskusio sam to nekoliko puta", tvrdio je jedan Crnogorac, inače predratni član Komunističke partije, učesnik Narodnooslobodilačkog rata i brat slavnog narodnog heroja. Paradoks je bio da se nova vlast brutalnije obračunala sa svojim dojučerašnjim partijskim drugovima, nego sa pripadnicima ustaške organizacije. Štaviše, u nekim jugoslovenskim logorima, „zarobljene i osuđene ustaše” su bili šefovi u fabrikama ibeovcima. „Među njima i koljači osuđeni na po dvadeset godina zatvora.” Položaj i tretman vlasti prema ustašama u logoru, prema svjedočenju jednog osuđenika iz Crne Gore, bio je neuporedivo bolji nego prema pristalicama Rezolucije IB-a. „Svako večer su slušali (ustaše – M. Š) te strahovite tuče. Jedno jutro, neko od tih ustaša upita jednog od onih isprebijanih i plavih ibeovaca: 'Koliko si ti osuđen?' Kad ovaj reče tri godine, ustaša mu odgovori: „Vala, ja čitavih mojih dvadeset godina ne bih mijenjao ni za jedan jedini dan od te tvoje tri!... Sve ustaše su ubrzo pustili. Poslije one amnestije u kojoj su oslobođeni četnici. Među tim ustašama bila su i dva ministra Pavelićeve vlade. Oba su bila osuđena na doživotnu robiju. Jednog pustiše, jedan ostade. Kad sam ga pitao zašto, veli zato što nisam htio da potpišem da radim za Udbu. Ko god je izlazio morao je da potpiše tu obavezu. Na Golom otoku isto. Zamisli četnike i ustaše – sve one koljače koji nijesu strijeljani – pustili su, a nas ostavili!” Iako je za učesnika Narodnooslobodilačke borbe nezamisliva bila samilost prema ustašama i četnicima, za novu vlast tih godina pristalice Rezolucije objektivno su predstavljali veću prijetnju od vojno poraženih kvislinških formacija. Zato je razumljivo što u obračunu sa njima vlast nije imala milosti (Andrijašević, 2019, 375–379; *Drugi kongres*, 1990, 8; Dapčević, 2020, 150–151; Nikčević, 2010, 151).

Nepunih tri godine nakon završetka rata, marta 1948. održan je prvi popis u Crnoj Gori poslije 1945. godine. Na popisu iz 1948. utvrđeno da u Crnoj Gori živi 377.189 ljudi (2,4% ukupne jugoslovenske populacije), dok je oko 84.000 ljudi živjelo izvan granica Crne Gore. Većina populacije, koja je živjela izvan Crne Gore, nastanjena je bila u Srbiji, gdje se na području Vojvodine u periodu 1945–1948. nastanilo oko 40.000 stanovnika Crne Gore. U urbanim sredinama Crne Gore 1948. živjelo oko 75.000 stanovnika, a poljoprivredna populacija (75%) bila je

neuporedivo brojnija od gradske (25%). Shodno politici Komunističke partije, koja je nakon više od dvije decenije vratila državnost Crnoj Gori priznajući je kao ravnopravnu republiku jugoslovenske federacije, na popisu 1948. se 90,7% stanovnika izjasnilo kao Crnogorci (342.009), 5,2% kao Albanci (19.425), 1,8% kao Hrvati (6.808), 1,8% kao Srbi (6.707), 0,1% kao Slovenci (484) i 0,1% Muslimani (387). Od 1948. do raspada SFRJ, u Crnoj Gori organizovano je još pet popisa, i to: 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. godine. Opšte obilježje ovih popisa bio je konstantan rast broja stanovnika, domaćinstava (gotovo udvostručen) i neznatno smanjenje broja članova domaćinstva, što je bila posljedica poboljšanja životnog standarda uzrokovanih ubravnim industrijskim razvojem zemlje i unutrašnjim migracijama na relaciji selo–grad. Takođe, važno je istaći da su u nacionalnoj strukturi stranovništva od 1948. do 1991. godine, Crnogorci bili ubjedljivo najbrojniji. Istina, njihov broj stalno je opadao nakon 1948. godine, s tim što je na popisima 1953. i 1961. pad zastupljenosti Crnogoraca u ukupnoj populaciji bio neznatan (1953 – 86,6%; 1961 – 81,4%), dok se 1971. godine kao reakcija na politička dešavanja u Hrvatskoj, broj Srba u Crnoj Gori uvećao više od dva puta (1961 – 3%; 1971. – 7,5%). Takođe, kao posljedica borbe za afirmaciju Muslimana kao šestog konstitutivnog naroda u Jugoslaviji, započeta šezdesetih godina XX vijeka, dovela je do toga da se u Crnoj Gori njihov broj dvostruko uvećao (1961 – 6,5%; 1971 – 13,3%). Kao Muslimani na ovom popisu najviše su se izjasnili žitelji krajeva koji su u sastav Crne Gore ušli 1913. godine. Tako se u Rožajama na ovom popisu izjasnilo 77,9%, Plavu 48,1%, Bijelom Polju 35,3%, Ivangradu 25% i Pljevljima 18,2% stanovnika. Zanimljivo da se u krajevima koji su Crnoj Gori pripali nakon crnogorsko-osmanskog rata 1876–1878. godine, u kojima je živio značajan broj muslimanske populacije, na popisu 1971. samo mali broj ljudi izasnio kao Muslimani. Najviše Muslimana u ovom dijelu Crne Gore na popisu je bilo u Baru (9,8%), dok ih je značajno manje bilo u Titogradu (3,7%), Ulcinju (3,6%) i Nikšiću (1,7%). S druge strane, sa izuzetkom Pljevalja (16,9%), na popisu 1971. najviše su se kao Srbi deklarirali stanovnici krajeva koji su Crnoj Gori pripojeni 1945. godine, i to u: Herceg Novom 28,4%, Budvi 24,1%, Kotoru 17,8% i Tivtu 14%. U ostalim crnogorskim opštinama procenat Srba nije prelazio 10%. Štaviše, interesantno je da je u Kolašinu na ovom popisu procentualno bilo više Srba (9,9%), nego u Bijelom Polju (6,6%), u kome je živio značajan dio srpske populacije. Pored Srba i Muslimana, zastupljenost Albanaca u Crnoj Gori 1971. iznosila je 6,7%, što je 1948–1991. bio najveći udio ove nacionalne zajednice u ukupnoj populaciji Crne Gore. Procentualno najviše Crnogoraca 1971. živjelo je u Šavniku (97,2%),

Cetinju (95,7%), Mojkovcu (95,7%), Danilovgradu (95%), Žabljaku (95%), Nikšiću

SR Crna Gora	Crnogorci	Hrvati	Makedonci	Muslimani	Slovenci	Srbi	Albanci	Mađari	Romi	Jugosloveni
	67,2%	1,7%	0,1%	13,3%	0,1%	7,5%	6,7%	0,1%	0,1%	2,1%
Bar	64,4%	1,0%	0,1%	9,8%	0,1	4,4%	15,5%	0,0%	0,0%	3,5%
B. Polje	56,8%	0,1%	0,0%	35,3%	0,0%	6,6%	0,1%	0,0%	0,0%	0,6%
Budva	64,7%	2,2%	0,3%	0,5%	0,2%	24,1%	0,4%	0,3%	-	4,7%
Danilovgrad	95,0%	0,3%	0,1%	0,6%	0,0%	2,5%	0,4%	0,0%	0,1%	0,5%
Žabljak	95%	0,1%	-	0,1%	-	4,4%	-	-	-	0,1%
Ivangrad	63,1%	0,2%	0,0%	25,0%	0,1	7,9%	0,2%	0,0%	0,0%	0,9%
Kolašin	86,8%	0,5%	0,3%	1,1%	0,1	9,9%	0,3%	-	-	0,4%
Kotor	53,6%	13,8%	0,1%	0,5%	0,3%	17,8%	0,4%	0,2%	0,1%	11,5%
Mojkovac	95,7%	0,3%	0,1%	0,7%	0,1%	2,0%	0,1%	0,0%	-	0,3%
Nikšić	92,1%	0,4%	0,1%	1,7%	0,1	3,7%	0,5%	0,0%	0,1%	0,6%
Plav	26,8%	0,2%	0,0%	48,1%	0,0%	3,0%	19,1%	-	-	0,2%
Plužine	90,1%	0,3%	0,2%	1,1%	-	7,2%	0,3%	0,1%	-	0,1%
Pljevlja	63,3%	0,1%	0,1%	18,2%	0,0%	16,9%	0,1%	0,0%	-	0,8%
Rožaje	13%	0,0%	0,0%	77,9%	0,0%	1,2%	5,8%	0,1%	-	0,3%
Tivat	23,8%	48,7%	0,2%	0,6%	0,9%	14%	0,5%	0,1%	0,1%	9,2%
Titograd	74,0%	0,8%	0,3%	3,7%	0,2%	5,2%	12,3%	0,1%	0,2%	1,9%
Ulcinj	18,2%	0,4%	0,1%	3,6%	0,1%	1,2%	72,3%	0,0%	0,1%	2,8%
Herceg Novi	46,7%	6,5%	0,5%	0,4%	0,6%	28,4%	0,5%	0,3%	-	13,9%
Cetinje	95,7%	0,3%	0,1%	0,3%	0,1%	1,7%	0,3%	0,1%	0,0%	0,7%
Šavnik	97,2%	0,1%	0,1%	0,1%	0,0%	1,4%	-	-	-	0,2%

Značajne rezultate u poslijeratnom periodu nova vlast postigla je formiranjem brojnih institucija prosvjete, nauke i kulture. Pored toga što je obnovila rad brojnih prosvjetnih institucija, koje su bile oštećene ili uništene u ratu, za kratko vrijeme nova vlast izgradila je veliki broj škola, koje je pohađao značajno veći broj učenika nego u međuratnom periodu. Tako je u poređenju sa 1939. godinom, kada je u Crnoj Gori u 440 osnovnih škola nastavu pohađalo 46.046 učenika, 1980. godine samo osnovne škole pohađalo 87.000 učenika, dok je nastavni kadar (4.500) bio trostruko brojniji u odnosu na međuratni period (Andrijašević, 2019, 372, 383; *Treći kongres*, 1959, 311). To govori da je za samo nekoliko decenija razvoj školstva u Crnoj Gori doživio nevjerovatan preobražaj.

Sedamnaestog oktobra 1947. u Crnoj Gori je osnovana prva visokoškolska institucija – Viša pedagoška škola na Cetinju, u kojoj se obrazovao nastavni kadar za rad u višim razredima osmogodišnjih škola, kao i nižim razredima gimnazija, dječjim i đačkim domovima. Prvih godina Viša pedagoška škola radila je prvo kao dvogodišnja, potom od 1952. do 1955. kao trogodišnja, a poslije opet kao dvogodišnja škola. Prva generacija učenika ove škole imala je 75 učenika (12 djevojaka), a upisa-

4 Marović, 2018, 499.

5 *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije po naseljima i opštinama 1971*, 33.

la se na pet dvopredmetnih grupa, i to: srpski i ruski jezik sa književnošću, istorija i geografija, biologija i hemija, matematika i fizika. Dvije godine nakon osnivanja (1949), 45 učenika prve generacije okončalo je studije, da bi u periodu 1949–1952. studije završilo još 165 studenata. Sve do 1963. Viša pedagoška škola radila je na Cetinju, nakon čega je premješšana u Nikšić, gdje će zajedno sa Učiteljskom školom do 1977. raditi kao Pedagoška akademija. Nakon rata na Cetinju je 1946. osnovana Škola likovnih umjetnosti, dok su u periodu 1945–1953. od naučnoistraživačkih i kulturnih institucija osnovani: Zavod za poljoprivredna istraživanja (1945), Centralna narodna biblioteka (1946), Državni muzej (1946), Izdavačko-štamarsko preduzeće „Obod”, Institut za proučavanje istorije crnogorskog naroda (1948), Arhiv u Kotoru (1949), filmsko-preduzeće „Lovćen film” (1949), Državni arhiv NR Crne Gore (1951), Gradsko narodno pozorište u Titogradu 1953. godine (Crnogorsko narodno pozorište od 1969)... Poslijeratni period obilježilo je osnivanje brojnih medija u Crnoj Gori. Najznačajnije državno glasilo, list „Pobjeda”, od jeseni 1944. počinje da izlazi u Nikšiću (prvih pet brojeva), a potom na Cetinju. Tokom prvih poslijeratnih godina izlazio je jednom sedmično, a štampan je u 8.000 primjeraka. Krajem pedesetih godina (1959) nedjeljni tiraž „Pobjede” iznosio je 13.000 primjeraka, dok su „Borba” i „Politika” prodavane u više od 21.000 primjerka, što svjedoči da je poslije rata interesovanje za štampom značajno porasalo. To potvrđuje i porast tiraža nedjeljne, stručne i zabavne štampe. List „Pobjeda” je od 1. januara 1975. počeo da izlazi kao dnevni list, a početkom osmadesetih imao je dnevni tiraž od 17.500 primjeraka. Pored „Pobjede”, na lokalnom nivou u Crnoj Gori, početkom osamdesetih godina, izlazilo je sedam opštinskih i jedan regionalni list.

Na Cetinju je od novembra 1944. do 1949. emitovan program Radio Cetinje, da bi od maja 1949. glavni državni medij postao Radio Titograd, koji je 1952. imao 2.010 pretplatnika. Iako je radio-aparat krajem pedesetih bio veoma skup (koštao više od dvije radničke plate), 1958. u Crnoj Gori je bilo 15.500 radio-aparata. Program Radio Titograda, prema podacima Partije, 1959. slušalo je oko 50.000 ljudi, ili više od 10% stanovnika Crne Gore. Budući da je radio imao značajnu ideološku ulogu, njegov dopirnos u ideološko-političkom profilisanju crnogorske populacije, kao i razvoju kulturnog i zabavnog života u Crnoj Gori u poslijeratnim decenijama, bio je ogroman.

Do 1964. u Crnoj Gori nije bilo nacionalne televizije. Zbog nepostojanje predajnika koji bi ih povezo sa signalom Jugoslovenske radio-televizije, od kraja

pedesetih godina u Crnoj Gori se pretežno gledao program italijanske televizije. Izgradnjom predajnika na Štirovniku i Bjelasnici 1963. godine, u Crnoj Gori počeo je da se emituje program Jugoslovenske radio-televizije. Naredne godine, otpočela je sa radom Televizija Titograd, čija je prva emisija, marta 1964. godine, prikazana kao prilog u dnevniku TV Beograd. Uprkos činjenici da je televizijski aparat bio veoma skup (krajem pedesetih iznosio 8 prosječnih radničkih plata), 1964. u Crnoj Gori bilo je oko 3.000, a krajem 1965. skoro 6.500 televizora. Ilustracije radi, osam godina ranije (1957) u Crnoj Gori bilo je svega 140 televizora, koji su se pretežno nalazili u državnom vlasništvu. Trideset tri godine kasnije (1990) u Crnoj Gori je bilo 79.000 televizijskih pretplatnika. Program Televizije Titograd emitovao se iz studija TV Beograd do 1971. godine, a prva emisija informativnog karaktera („Kroz Crnu Goru”) prikazana je 1969. godine. Izgradnjom svog studija, Televizija Titograd od 21. novembra 1971. godine počinje da emituje program iz svog studija. Iako je osnivanjem nacionalne televizije značajno bio unaprijeđen razvoj medijske scene u Crnoj Gori, o čemu svjedoči podatak da je početkom osamdesetih u novinskim i radio-difuznim ustanovama bilo zapošljeno 2.500 radnika i 350 novinara, uslovi u kojima su radili bili su „ispod svakog standarda”. Štaviše, radio i televizijski signal bio je ograničen, što je otežavalo emitovanje njihovog programa u nekim opštinama, naročito u prigraničnom pojasu (Šćekić, Andrijašević, 2018, 99, 114–115; Andrijašević, 2019, 385–386; Andrijašević, Rastoder, 2006, 475; *Osmi kongres*, 152).

Poslije osnivanja Više pedagoške škole, u Kotoru je osnovana Viša pomorska škola (1959), a potom su osnovani Ekonomski (1960), Tehnički (1970), Pravni (1972), Nastavnički (1977), Filozofski fakultet (1988)... Pored visokoškolskih ustanova i tri instituta (Istorijski, Poljoprivredni i Institut za biološka i medicinska istraživanja), 1974. osnovan je Univerzitet „Veljko Vlahović”, koji će osamnaest godina kasnije (1992) biti preimenovan u Univerzitet Crne Gore (UCG). Godinu dana nakon osnivanja, na Univerzitetu „Veljko Vlahović” bilo je upošljeno oko 250 nastavnika, saradnika i administrativnih radnika. Od toga je stalni radni odnos na Univerzitetu zasnovalo 169 osoba, dok su nastavu izvodili 28 doktora i 34 magistra nauka. Kada je osnovan, Univerzitet „Veljko Vlahović”, imao je oko 10.000, a 1980. oko 16.000 redovnih i vanrednih studenata. U ostalim jugoslovenskim republikama i pokrajinama 1980. na univerzitetima je bilo oko 7.000 studenata iz Crne Gore. Pored Univerziteta „Veljko Vlahović” sedamdesetih godina u Crnoj Gori radilo je 7 naučnoistraživačkih institucija, a 1973. osnovano je Društvo za nauku i umjetnost Crne Gore, koje će tri godine kasnije (1976) biti preimenovano u Crnogorsku ak-

ademiju nauka i umjetnosti (CANU). Četiri godine nakon osnivanja CANU, zbog potrebe izrade „Enciklopedije Crne Gore” osnovan je Leksikografski zavod (1980). Istovremeno, u Crnoj Gori je osnovana i Muzička akademija, koja je bila prva visokoškolska institucija u oblasti umjetnosti. Ukupno je 1982. u Crnoj Gori radilo 12 naučnoistraživačkih institucija, među kojima su od novoosnovanih bili: Institut za matematiku i fiziku, Institut za pomorstvo i turizam, Seizmološki zavod i Institut za strane jezike. Iako su u odnosu na razvijene jugoslovenske republike, visokoškolske, naučnoistraživačke institucije i nacionalna akademija kasno formirani, to je bio veliki civilizacijski progres za zemlju u kojoj je 1948. svaki četvrti stanovnik bio nepismen (Šuković, 2003, 7; Šćekić, Andrijašević, 2018, 88, 98, 99; Andrijašević, 2019, 372, 383, *Treći kongres*, 311, *Osmi kongres*, 112).

U decenijama poslije rata značajna sredstva uložena su u razvoj saobraćajne mreže u Crnoj Gori, u kojoj je do 1980. izgrađeno oko 1.650 kilometara magistralnih, kao i puteva od regionalnog značaja. Pored magistralnih i regionalnih puteva izgrađeno je i 227 kilometara željezničke pruge. U periodu 1959–1981. sagrađeni su magistralni putevi koji su povezivali važne regionalne centre, dok je izgradnja jadranske magistrale kroz Crnu Goru započela 1953. godine. Putna infrastruktura stalno je unapređivana, a do početka osmadesetih godina izgrađen je magistralni put Titograd–Nikšić, kao i regionalni putevi: Nikšić–Trebinje, Cetinje–Budva, Plav–Murino, Andrijevića–Murino, kao i veći broj puteva od lokalnog značaja. Modernizovani su putevi Nikšić–Šavnik, Pljevlja–Gradac, Virpazar–Ostros, izgradnja putnog pravaca Ivangrad–Murino i Titograd–Cetinje nalazili su se u završnoj, a magistralnog puta Nikšić–Plužine u početnoj fazi. Rad na izgradnji željezničke pruge Titograd–Bar, kao integralnog dijela pruge Beograd–Bar, otpočela je 1952, a okončana je 1959. godine. Pruga je bila dugačka 53 kilometra, a voz je na ovoj relaciji u početku saobraćao jednom dnevno iz Bara (u 17.30 h) i Titograda (19.30 h). Željeznička pruga Beograd–Bar, dužine 476 kilometara, otvorena je 28. maja 1976. godine u 9 časova, kada je plavi voz, u kome se nalazio predsjednik SFRJ Josip Broz Tito s brojnom državnom i partijskom delegacijom krenuo za Bar, gdje je stigao narednog dana, u 17 časova. Dionica pruge izgrađena kroz Crnu Goru iznosila je 168 km, dok su troškovi izgradnje kroz Crnu Goru iznosili 2,3 milijarde dinara. Deset godina nakon izgradnje pruge Beograd–Bar, avgusta 1986. otvorena je za saobraćaj pruga Titograd–Skadar, dužine 60 kilometara. Na teritoriji Crne Gore dužina pruge iznosila je 24,7 kilometara. Projektovana je bila za brzinu do 100 km/h (kroz Crnu Goru 80 km/h), a na osnovu sporazuma koje su postigle SFRJ i

Albanija, pruga je korišćena isključivo za teretni saobraćaj. U drugoj polovini pedesetih godina (1957), u Tivtu je otvoren aerodrom sa travnatom podlogom, dok je 1960. u Golubovcima sagrađen aerodrom „Titograd” (osavremenjen 1971). Izgradnja Luke Bar započela je 1954. godine. Prva faza izgradnje Luke okončana je 1965, a šest godina kasnije započela je druga faza, koja je trebalo da bude završena do 1979. godine. Tokom druge faze izgradnje utrošeno je 1.296 miliona dinara, a nakon što je okončan najveći dio radova u Luci se mogalo pretovariti 4,5 miliona tona robe. Za međunarodni saobraćaj, Luka je otvorena 1960. godine, a pet godina kasnije, juna 1965. godine, isplovljavanjem feribota „Sveti Stefan” iz barske luke, otvoren je pomorski saobraćaj između Bara i Barija. Opravdanost otvaranja ove pomorske linije pokazala se već prve godine, kada je na relaciji između Bara i Barija prevezeno 10.500 putnika, 3.230 automobila i 834 teška vozila. Trinaest godina (1978) kasnije na ovoj liniji prevezeno je 62.130 putnika, 4.450 automobila i 692 kamiona, čime je feribot „Sveti Stefan” ostvario najbolje poslovanje od kako je linija uvedena. Uspostavljanjem pomorske linije sa Italijom (Barijem), Crna Gora se preko Luke Bar povezivala sa zemljama Evropske ekonomske zajednice (EEZ), što je bilo od velikog privrednog, ekonomskog, turističkog i kulturnog značaja (Šćekić, Andrijašević, 2018, 116–117, 130–134; Andrijašević, 2019; Marović, 2018, 601; *Osmi kongres*, 1982, 110).

Razvoj Crne Gore u decenijama nakon rata dobio je na dinamici izgradnjom velikog broja industrijskih postrojenja, koja su iz korijena izmijenila privredni život i demografsku sliku Crne Gore, ubrzavši migracije stanovništva sa sela u grad. To je za posledicu imalo stvaranje velikog broja industrijskih radnika, promijenu izgleda urbanih naselja, njihove arhitekture, saobraćajnog režima i kulture življenja. Izgradnja najvećih industrijskih postrojenja u Crnoj Gori okončana je sredinom pedesetih godina. Tako je decembra 1956. otvorena za rad valjaonica hladno-valjanih traka Željezare Nikšić, a do sredine 1961. okončana je izgradnja fabrike. Od sredine pedesetih godina u Crnoj Gori počeo je i razvoj elektroindustrije, izgradnjom fabrike „Obod” na Cetinju. Ujedno to je bila prva fabrika na prostoru Jugoslavije koja je počela da proizvodi frižidere. Krajem četrdesetih godina (1949) Fabrika za preradu metalnih proizvoda „Radoje Dakić” u Titogradu počela je da proizvodi opremu i mašine za građevinarstvo, dok je izgradnja Aluminijskog kombinata Titograd, kao nesumnjivo najvažnijeg industrijskog preduzeća u Crnoj Gori, okončana 1971. godine. Naredne godine (1972) u sklopu Aluminijskog kombinata počela je da radi Fabrika za proizvodnju glinice, a 1973. u ovoj fabrici proizvedeno je 153.000 tona

glinice i 41.000 aluminijuma. U poslijeratnim decenijama sagrađena su brojna druga industrijska preduzeća u Crnoj Gori, dok je od kraja sedamdesetih do početka osamadesetih rekonstruisan i osavremenjen rad: Aluminijskog kombinata (završena izgradnja druge faze), Željezare „Boris Kidrič” u Nikšiću, Fabrike piva i sokova „Trebjesa” (Nikšić), Solane „Bajo Sekulić” u Ulcinju, „Primorke” u Baru, Vunarskog kombinata u Bijelom Polju... Značajna sredstva uložena su u rekonstrukciju i modernizaciju industrije za preradu drveta (ŠIK „Javorak” u Nikšiću, KID „Vukman Kruščić” u Mojkovcu, „Velimir Jakić” u Pljevljima, ŠIK „Poljimplje”, ŠIK „Gornji Ibar”...), sagrađene su fabrike za proizvodnju rešetaka u Plavu i kožne konfekcije u Andrijevici, i uložena značajna sredstva u povećanje proizvodnih kapaciteta nekoliko rudnika. Nakon rekonstrukcije i modernizacije, obim proizvodnje industrijskih preduzeća značajno se povećao, dok je Željezara „Boris Kidrič” u Nikšiću udvostručila proizvodnju. Ulaganjem u rekonstrukciju i modernizaciju industrijskih preduzeća, industrijska proizvodnja u Crnoj Gori od 1948. do 1980. uvećala se 59 puta, dok se udio industrije u društvenom proizvodu u decenijama poslije rata višestruko uvećao. Poređenja radi, u prvim poslijeratnim godinama (1947) udio industrije u društvenom proizvodu iznosio je 4,9%, a 1980. godine 34,7%. U industrijskoj proizvodnji Jugoslavije Crna Gora je značajno participirala u proizvodnji elektročelika (50%), aluminijuma (35%) i bijeloj tehnici (15,2%), dok je njen udio u kapacitetu trgovačke flote (7,6%) i elektroenergije (4,5%) bio nešto manji. Tako je zahvaljujući velikim ulaganjima iz saveznih fondova, Crna Gora za nekoliko decenija od dominantno agrarne i privredno nerazvijene zemlje izgradila respektabilan broj industrijskih preduzeća, u kojima se samo od kraja pedesetih do sredine šezdesetih godina zaposlilo oko 10.000 novih radnika (*Četvrti kongres*, 1965, 41; *Osmi kongres*, 108–110; Andrijašević, 2019, 381–382; Šćekić, Andrijašević, 2018, 102, 121).

Turizam je kao privredna grana u Crnoj Gori do 1945. godine bio prilično nerazvijen, smještajni kapaciteti skromni, a saobraćajna povezanost sa ostalim dijelovima Jugoslavije loša. Iako su ratna razaranja, izgradnja i obnova zemlje, kao i nedovoljno razvijena saobraćajna infrastruktura, otežavali razvoj ove privredne grane, koju nova vlast u prvim poratnim godinama nije smatrala ključnom u privrednom razvoju, broj turista koji su posjetili Crnu Goru iz godine stalno je rastao. Uviđajući značaj turizma kao privredne grane, vlast je od pedesetih godina počela raznim subvencijama (dotacije, popusti, poreske olakšice, itd.) da podstiče razvoj turizma, pa je 1954. u Crnoj Gori boravilo 150.401 turista, a četiri godine kasnije (1958), prema

partijskim podacima, 175.026 turista. U strukturi turista koji su posjećivali Crnu Goru, dominirali su domaći, dok je inostranih turista bilo neuporedivo manje. Tako je, prema podacima republičkog Zavoda za statistiku, Crnu Goru 1963. posjetilo 205.178 turista. Od toga je domaćih bilo 171.754, a stranih 33.424 turista. Naredne godine (1964), od januara do avgusta, Crnu Goru je posjetilo 247.769 turista, a ostvareno je 1.820.665 noćenja. Iako je broj domaćih turista ubjedljivo preovladavao, zastupljenost inostranih turista (49.642) 1964. prvi put poslije rata dosegla je oko 20% ukupnog broja posjetilaca. To govori da je Crna Gora kao destinacija bila veoma privlačna za inostrane turiste, uprkos tome što je na evropskom turističkom tržištu tih godina bila skuplja od tradicionalnih turističkih zemalja, Italije i Španije. Posebno je ohrabrivalo to što je inostrani turistički promet mnogo brže rastao od domaćeg. Tako je od nerazvijene i sporedne, turizam u Crnoj Gori postao privredna grana koja joj je krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih donosila 25% deviznog priliva. Prihodi od turističkog prometa rasli su i osamdesetih godina, a 1987. Crnu Goru je posjetilo 1.281.962 turista. Ujedno je bila najbolja turistička godina u Crnoj Gori nakon 1945. godine, u kojoj su inostrani gosti činili 31,3% ukupnog broja turista (1973 – 36,7%; 1972 – 32, 6%), dok je broj ostvarenih noćenja iznosio blizu 11 miliona. Inače, prvi put od rata, više od milion turista Crnu Goru je posjetilo 1978. (1.195.225), dok je od sredine osamdesetih godina to postala učestala pojava. U strukturi stranih posjetilaca do 1979. najzastupljeniji su bili turisti iz Savezne Republike Njemačke, a potom Francuzi, Britanci, Čehoslovaci i Italijani, što govori da je Crna Gora postala prepoznatljiva i privlačna turistička destinacija ne samo za domaće već i za inostrane turiste (DACG, Republički komitet za turizam 1964, 1–97; *Statistički godišnjak NRCG 1955*, 151–158; *Treći kongres*, 1959, 18; *Peti kongres*, 1968, 22; *Osmi kongres*, 1982, 108; Marović, 2018, 637–640).

U decenijama poslije rata vlast je posebnu pažnju posvećivala masovnom uključivanju mlade populacije u fiskulturna društva i sportske kolektive. Kao rezultat takvog opredjeljenja, crnogorski sportisti ostvarili su značajne rezultate u ekipnom i individulanom nadmetanju na domaćim i međunarodnim takmičenjima. Budući da je fudbal privlačio najviše pažnje sportske javnosti u Jugoslaviji, osvajanje republičkog prvenstva Crne Gore i plasman Fudbalskog kluba „Budućnost” u Prvu saveznu fudbalsku ligu FNRJ juna 1946. godine, nesumnjivo je bio važan uspjeh crnogorskog kolektivnog sporta. Ipak, u kolektivnim sportovima najviše uspjeha do 1990. ostvarili su vaterpolo klub „Jadran” iz Herceg Novog, vaterpolo klub „Kotor” i ženski rukometni klub „Budućnost”. Vaterpolo klub „Jadran” iz

Herceg Novog bio je dvostruki prvak Jugoslavije (1958, 1959), dok je vaterpolo klub „Kotor” 1986. osvojio prvenstvo i kup Jugoslavije. Sa dva osvojena državna prvenstva, vaterpolo klub „Jadran” iz Herceg Novog bio je najuspješniji vaterpolo klub iz Crne Gore do 1990. godine. Iako su bili iz najmanje jugoslovenske republike, vaterpolo klubovi „Jadran” i „Kotor” dali su više reprezentativaca Jugoslavije. Od ženskih klubova u kolektivnim sportovima najviše uspjeha do 1990. u Jugoslaviji ostvario je ženski rukometni klub „Budućnost” iz Titograda, koji je osvojio Kup Jugoslavije (1984), prvenstvo (1985), Kup pobjednika kupova Evrope (1985) i Kup Evropske rukometne federacije – EHF (1987). Košarkašice „Budućnosti” osvojile su državno prvenstvo 1990. godine, što je, uz uspjehe ženskog rukometnog kluba „Budućnost”, za afirmaciju ženskog sporta bilo od izuzetnog značaja. U individualnim takmičenjima atletičar Mirko Vujačić 15 puta bio je državni prvak u bacanju koplja (četvrti na Olimpijskim igrama u Londonu 1948), Nikola Vukčević i Drago Čejović državni prvaci u motociklizmu (1957), Petar Perica Dedić svjetski prvak (postavio svjetski rekord) u sportskom padobranstvu (1958), Cvjetko Radević državni prvak u gađanju vojničkim pištoljem (1958), Jovan Jozo Pejović (Kajakaški klub „Jablan”) državni (1960) i evropski prvak (1961) u kajaku na divljim vodama, Dragoljub Minić seniorski šampion Jugoslavije u šahu (1962), Husein Mahmutović (1968) i Sreten Dondić (1968, 1969) državni šampioni u boksu, Dimitrije Maraš prvak Jugoslavije u avio modelarstvu (1969), Miodrag Gatolin državni šampion u vazduhoplovnom jedriličarstvu (1971), Božidar Ivanović šampion Jugoslavije u šahu (1973), Sreten Kipa (1976, 1986), Vukašin Đurović (1976) i Mirsada Ganić državni prvaci u džudou (1978, 1979), Miodrag Perunović prvak Jugoslavije u boksu – velter kategorija (1978), Samir Usenagić šampion Evrope (1986) i Jugoslavije (1990) u karateu, Dragoljub Kopitović višestruki državni prvak u karateu (Veselin Mićović 1988, 1990), Franjo Kunčer državni šampion u automobilizmu (1987), Zagorka Boljević dvostruki državni rekorder u padobranstvu... Brojnim uspjesima koje su ostvarili na državnim i međunarodnim takmičenjima, crnogorski sportisti dali su značajan doprinos klupskim i reprezentativnim uspjesima, kao i razvoju i popularizaciji sporta u Jugoslaviji (Andrijašević, 2019, 387; *Pobjeda*, 5. oktobar 1958, 12; *Pobjeda*, 5. april 1959, 12; *Pobjeda*, 28. april 1986, 2; *Pobjeda*, 19. maj 1985; Burzan, 2016, 263–279).

Ekonomske nedaće koje je izazvao veliki rast cijena nafte na globalnom nivou 1973. i 1979. godine, negativno su se odrazile na jugoslovensku ekonomiju i unutrašnje prilike u Jugoslaviji, koje su se nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. sve

više usložnjavale. Iako su sa Zapada, odakle je Jugoslavija pretežno dobijala kredite od privatnih banaka, preporučivali štednju i nužno smanjene životnog standarda, odbijanje vlasti da to sprovede, dovelo je zemlju u tešku ekonomsku situaciju. Intervencija Međunarodnog monetarnog fonda 1983. godine, koja je imala za cilj „da jugoslovensku vladu dovede u red”, nije stabilizovala ekonomske prilike. Naprotiv, stopa inflacije u Jugoslaviji do 1984. bila je najveća u Evropi, i iznosila je 62%. Zbog nestabilnog kursa dinara, u domaćem platnom prometu od 1985. sve više se upotrebljava strana valuta, a do početka 1989. godine inflacija u Jugoslaviji je, prema podacima Ričarda Krempton, iznosila 2.500% (Krempton, 2003, 202–204). Spoljni dug Jugoslavije 1984. godine, prema oficijelnim podacima, iznosio je 21 milijardu dolara, mada je, po svemu sudeći, bio značajno veći budući da „u zvanične procene nisu ulazile sve devizne pozajmice pojedinih banaka”. Sredinom osamdesetih u Jugoslaviji je bilo više od milion nezaposlenih, a kao posljedica nestašice i štednje, šverc i korupcija postali su sve prisutniji u zemlji koja se nalazila u teškoj ekonomskoj situaciji. Nezavidne ekonomske prilike i pad životnog standarda, doveli su do drastičnog pada povjerenja građana u vladu i Partiju, koje su smatrali nespobnima da riješi kompleksne probleme u kojima se nalazila država. Tako je, prema jednoj anketi iz 1983. godine, radom vlade bilo zadovoljno svega 36%, tri godine kasnije 20%, a 1987. samo 10% ispitanika. S druge strane, anketa sprovedena 1986. pokazala je da niko od ispitanika ne vjeruje Partiji. Naprotiv, 73% ispitanika bilo je mišljenja da ona nije u stanju da se izbori sa nagomilanim problemima (Krempton, 2003, 197–198, 204).

Uporedo sa ekonomskom krizom u Jugoslaviji dolazi do rasta nacionalizma u zemlji. Tako su nakon smrti Josipa Broza Tita, na Kosovu 1981. izbile demonstracije, u kojima su demonstranti tražili da se Kosovu da status republike, dok je neznatan broj zahtijevao ujedinjenje sa Albanijom. Demonstracije su vremenom prerasle u sukobe. Iako je uz pomoć represivnog aparata uspostavljen poredak, i sprovedena „temeljna čistka kosovske partije i državnog aparata”, pobuna na Kosovu je, kako s pravom navodi Ričard Krempton, bila završena, ali ne i ugušena (Krempton, 2003, 208–209). Naprotiv, rješavanje kosovskog pitanja bilo je samo odloženo.

Pet godina nakon izbijanja demonstracija na Kosovu, Srpska akademija nauka i umjetnosti 1986. objavila je „Memorandum”, kojim je iskazano nezadovoljstvo statusom Srbije u Jugoslaviji. Napeta politička situacija u zemlji dovela je do

sukoba između dvije struje u srpskom partijskom rukovodstvu zbog politike prema Kosovu. Trijumf u sukobu srpskog partijskog rukovodstva odnijela je nacionalistička struja predvođena Slobodanom Miloševićem, koji je uspostavio kontrolu nad kosovskim i natjerao vojvođansko rukovodstvo da podnese ostavku s jeseni 1988. godine. Uspostavljanjem kontrole nad rukovodstvom Kosova i Vojvodine, imao je tri glasa u federaciji. Za četvrti glas u federaciji neophodno je bilo da se sa crnogorskim rukovodstvom obračuna identično kao sa vojvođanskim. ‘Mitinzi solidarnosti’ sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu, koji su održani u nekoliko crnogorskih gradova avgusta i septembra 1988. godine, označili su početak priprema koje su trebale da rezultiraju pobunom u Crnoj Gori. Činjenica da su na ovim mitinizima prisustvovala desetina hiljada ljudi koji su iskazivali nacionalističko raspoloženje, ideja srpskog nacionalizma u Crnoj Gori odnijela je trijumf nad „konceptom crnogorske nacionalne i kulturne samobitnosti, koji je decenijama stvarala vladajuća partija”. Iako je partijsko rukovodstvo nezadovoljstvo demonstiranata statusom Srba i Crnogoraca na Kosovu smatralo opravdanim, nije popustilo pred zahtjevima iznijetim na mitingu u Titogradu oktobra 1988. godine, da se drastično povećaju plate (100%), urgentnije rješavaju socijalni problemi, ‘kosovsko pitanje’, kao i da vodeće ličnosti vlasti podnesu ostavke. Naprotiv, državno i partijsko rukovodstvo, uz upotrebu policijskih snaga, rastjeralo je demonstrante i razbilo miting koji su organizovali saradnici vojno-polijskih struktura iz Srbije. Tako je, zahvaljujući upotrebi sile, crnogorsko rukovodstvo izbjeglo smjenu i ostalo na vlasti. Istina, ne zadugo. Jer je januara 1989. ponovo došlo do okupljanja građana ispred Skupštine. Prethodno je na sjednici partijskog rukovodstva, predsjednik omladine, Ljubiša Stanković, kazao da omladina i radnici nemaju povjerenja u aktuelno rukovodstvo koje nije u stanju da sprovede reforme. Nezadovoljno je bilo i partijsko rukovodstvo Univerziteta „Veljko Vlahović”, koje je na sastanku sa predsjedništvom Partije, optužilo partijske lidere da vode pogrešnu politiku, da proizvode „nezdrave odnose”, kao i da nerealno analiziraju pojave u društvu. Poslije iznošenja uzajamnih optužbi na sastanku, sjednica između partijskog i univerzitetskog rukovodstva bila je zakazana za 9. januar, ali je univerzitetsko rukovodstvo naprasno toga dana odbilo da se sastane, izgovarajući se da bi sjednica mogla izazvati „negativne posljedice”. Samo dan nakon što je univerzitetsko rukovodstvo odbilo sastanak sa partijskim rukovodstvom, ispred Skupštine se okupilo oko 10.000 ljudi, koji su obrazovali Organizacioni odbor mitinga, koji je ispred demonstiranata zahtijevao: „1. Da Predsjedništvo CK SKCG podnese kolektivnu ostavku; 2. Da ostavke podnesu članovi Predsjedništva

CK SKJ iz Saveza komunista Crne Gore; 3. Da Predsjedništvo Crne Gore podnese kolektivnu ostavku; 4. Da ostavku podnese član Predsjedništva SFRJ iz Crne Gore; 5. Da ostavku podnese predsjednik Skupštine Crne Gore; 6. Sprovesti promjene u izbornom sistemu unutar partije.” Tokom dana broj nezadovoljnih građana drastično se povećao, a u jutranjim satima 11. januara pred Skupštinom se nalazilo oko 45.000 ljudi. Suočeni sa velikim nezadovoljstvom, potpredsjednik Skupštine oko 11.30 časova kazao je okupljenim građanima da su svi članovi Predsjedništva, predsjednik Skupštine i Predsjedništvo partije podnijeli ostavke, dok su kasnije to učinili član Predsjedništva SFRJ iz Crne Gore, kao i predstavnici Crne Gore u jugoslovenskom partijskom vrhu. Tako je u Crnoj Gori bilo smjenjeno staro državno i partijsko rukovodstvo, koje je zamijenilo novo državno, a potom i partijsko rukovodstvo, aposolutno lojalno Slobodanu Miloševiću i partijskoj nomenklaturi u Srbiji. Uprkos činjenici da je na X kongresu Savez komunista Crne Gore zauzeo stav da se očuva jednopartizam, formiranjem političkih subjekata 1990. i održavanjem višestranačkih parlamentarnih izbora, okonačan je period jednopartizma u Crnoj Gori. Analizirajući učinak socijalističke vlasti, za više od četiri decenije jednopartijske uprave Crna Gora je prešla put od porušenog, paralisanog, privredno nerazvijenog, saobraćajno izolovanog, dominantno agrarnog, ruralnog, kulturno arhaičnog i analfabetskog, do većinski urbanog, industrijalizovanog, saobraćajno povezanog, privredno solidno razvijenog i savremenog društva, ostvarivši najveći civilizacijski preobražaj u istoriji (Šćekić, Andrijašević, 2018, 140–144, Adrijašević, 2019, 407).

REFERENCES:**Arhivska građa:**

DACG, Ministarstvo prosvjete (MPRS) Narodne republike Crne Gore (NRCCG), 1945, 697/1, M. Kažić, v. d. načelnika za narodno prosvjeđivanje i kulturu Ministarstva prosvjete NR Crne Gore – Ministarstvu prosvjete FNRJ, 15. decembar.

DACG, Arhivski odsjek za istoriju radničkog pokreta (AOIRP), Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije (PK KPJ) 1946, k. 2, 721, B. Mitrović, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, 10. novembar.

DACG, AOIRP, Sreski komitet Komunističke partije Crne Gore (SK KPCG) – Bar, 1947, k. 3, 1/47, S. Franović, zastupnik Sreskog komiteta KPJ Bar – Pokrajinskom komitetu KPJ (Agitprop odjeljenje), 4. januar.

DACG, AOIRP, PK KPJ – CG 1947, k. 3, 167, V. Milić, zastupnik Agitprop partijske jedinice KPJ Stari Bar – Sreskom komitetu, 24. jul.

DACG, Republički komitet za turizam 1964, f–1, 1–97, Stanje i problemi turističke privrede u SR Crnoj Gori na osnovu iskustva u 1964. god.

DACG, Republički komitet za turizam 1964, f–1, Ocjene i rezultat turističke sezone u 1964. godine.

Štampa:

Pobjeda, 22. april 1945.

Pobjeda, 25. novembar 1945.

Pobjeda, 12. septembar 1946.

Pobjeda, 5. oktobar 1958.

Pobjeda, 5. april 1959.

Pobjeda, 28. april 1986.

Pobjeda, 19. maj 1985.

Pobjeda, 19. maj 1985.

Literatura:

- Andrijašević, Ž. (2019), *Crnogorska istorija*, Podgorica.
- Andrijašević, Ž. (2019), *Kratka Istorija Crne Gore: od Vojislavljevića do 2006*, Nikšić.
- Andrijašević, Ž, Rastoder, Š. (2006), *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica.
- Andrijašević, Ž. (2022), *Istorija crnogorske državnosti: Od srednjeg vijeka do 2006*, Podgorica.
- Burzan, D. (2016), *Istorija Podgorice: hronologija događaja*, Podgorica.
- Folić, Z. (2007), *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945–1965*, Titograd.
- Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, (1964), Beograd.
- Četvrti kongres Saveza komunista Crne Gore* (1965), Titograd.
- Dapčević, V. (2020), *Ibeovac: Ja, Vlado Dapčević*, Podgorica.
- Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore: stenografske bilješke* (1990), priredili: B. Kovačević, S. Stanišić, M. Bakić, Titograd.
- Kovačević, B. (1986), *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952*, Titograd.
- Krempton, R. (2003), *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd.
- Marović, B. (1987), *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945–1953*, Titograd.
- Marović, B. (2018), *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica.
- Nacionalni stastav stanovništva SFR Jugoslavije po naseljima i opštinama 1971: podaci po naseljima i opštinama* (1994), Beograd.
- Nikčević, T. (2010), *Goli otoci Jova Kapičića*, Beograd.
- Orlandić, B. (2002), *Sjećanja i dokumenta* (1978–1999), Podgorica.
- Osmi kongres Saveza komunista Crne Gore* (1982), dokumenti, Titograd.
- Peti kongres Saveza komunista Crne Gore* (1968), Cetinje.
- Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1947–1951 i narodnih republika: Srbije, Hrvatske, Slovenije*,

Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore, (1947), Beograd.

Petranović, B. (1988), *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. 2, Beograd.

Petranović, B. (1998), *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*, Podgorica.

Prvi (osnivački) kongres Komunističke partije Crne Gore: dokumenti (1988), priredili: B. Kovačević, S. Stanišić, Titograd.

Prekić, A. (2020), *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica.

Prekić, A. (2020), *Vjerske zajednice u Crnoj Gori u drugoj polovini 80-ih godina XX vijeka*, Zbornik: Crna Gora tri decenije nakon rušenja Berlinskog zida: od AB revolucije do NATO-a, Podgorica.

Rad Ustavotvorne skupštine Narodne Republike Crne Gore: stenografske bilješke I redovnog zasjedana (1948).

Statistički godišnjak NRCG (1955), Titograd.

Treći kongres Saveza komunista Crne Gore: stenografske bilješke (1959), Titograd.

Šuković, R. (2003), *Obrazovanje nastavnika u Crnoj Gori 1947–1977: Viša pedagoška škola (1947–1963), Pedagoška akademija (1963–1977)*, Nikšić.

Ščekić M., Andrijašević Ž. (2018), *Sto događaja iz istorije Crne Gore 1918–2018*, Podgorica.

Vojna enciklopedija (1971), tom 2, Beograd.

Vojna enciklopedija (1972), tom 4, Beograd.

